

Przemiany cywilizacyjne na świecie w okresie międzywojennym

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Audiobook](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Benedetto Croce, *Historia Europy w XIX wieku*, tłum. J. Ugniewska, Warszawa 1998, s. 78.
- Źródło: *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji, 1815–1849*, t. 1, red. W. Zajewski, Warszawa 1991, s. 368.

- Źródło: *List do cara Mikołaja I z 1 sierpnia 1830 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 96–98.
-
- Źródło: *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1998, s. 95.
- Źródło: „Gazeta Polska”, R. 8, nr 132 z 12 maja 1936 r., s. 9.
- Cytat za: artykuł *Charlie Chaplin*, dostępny online: pl.wikipedia.org.
- Źródło: José Ortega y Gasset, *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, tłum. P. Niklewicz, Warszawa 1982, s. 4.
- Cytat za: artykuł *Pola Negri*, dostępny online: pl.wikipedia.org.

The image shows the Hollywood sign, a famous landmark in Los Angeles. The letters are white and mounted on a hillside covered in dry, brownish vegetation. The sky is clear and blue. A semi-transparent black box with white text is overlaid on the middle of the image.

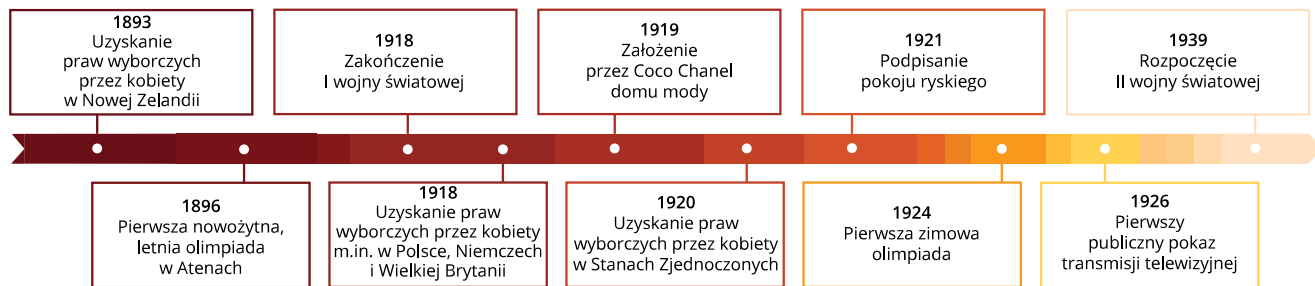
Przemiany cywilizacyjne na świecie w okresie międzywojennym

Symbol Hollywood, dzielnicy Los Angeles, która w okresie dwudziestolecia międzywojennego stała się głównym centrum kinematografii amerykańskiej; do dziś jest to znak rozpoznawczy amerykańskiego przemysłu filmowego.

Źródło: raindog808, Wikimedia Commons/Flickr, licencja: CC BY 2.0.

„W ostatnich latach XIX wieku nikt z mieszkańców ziemi nie przypuszczał, że sprawy ludzkie śledzone są pilnie i dokładnie przez inteligencje o wiele od ludzkich wyższe, ale niemniej jak one śmiertelne. Nikomu nawet na myśl nie przyszło, że podczas kiedy ludzie krzatali się około spraw swoich, zabiegi ich były obserwowane i studiowane” – w niedzielny wieczór 30 października 1938 r. w wielu amerykańskich domach w eter poleciał dźwięczny głos amerykańskiego aktora Orsona Wellesa. Słuchowisko było radiową adaptacją wydanej kilkadziesiąt lat wcześniej powieści *Wojna światów*, która opisywała inwazję Marsjan na Ziemię. Audycja zrobiła ogromne wrażenie. Wielu radiosłuchaczy było przekonanych, że to reportaż z rzeczywistych wydarzeń, które były opisywane przez świadka. W niektórych stanach wybuchła panika. To wydarzenie pokazuje, jak mass media oddziałują na świadomość zbiorową.

* Herbert George Wells, *Wojna światów*, ks. I, rozdz. 1, wiersze.fandom.com.

Źródło: Contentplus.sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Twoje cele

- Scharakteryzujesz zmiany w modzie damskiej w dwudziestoleciu międzywojennym i określisz, czego były one wynikiem.
- Wskażesz pozytywne i negatywne konsekwencje ukształtowania się kultury masowej.
- Wyjaśnisz, dlaczego Hollywood nazywano w okresie międzywojennym „fabryką snów”.

Przeczytaj

Świat w nowej odsłonie

W 1918 r. zakończył się najdłuższy i najbardziej krwawy dotychczas konflikt. I wojna światowa była wstrząsem dla większości krajów Europy. Koszmar długich lat walki na frontach znalazł odzwierciedlenie we wszystkich dziedzinach życia, poczynając od kultury, poprzez sferę gospodarczo-społeczną, a na polityce kończąc. Europa w dwudziestolecie międzywojennym weszła w okres ogromnych przemian cywilizacyjnych.

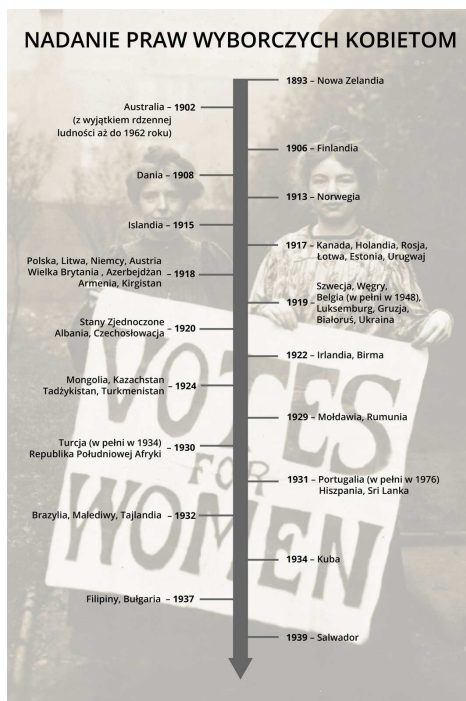
Pierwszym symptomem zmian był szybki przyrost naturalny. Na początku XX w. świat zamieszkiwało 1,6 mld ludzi. W ciągu 27 lat liczba ta wzrosła o kolejne pół miliona. Wpływ na to miała ogólna poprawa warunków życia oraz spadek umieralności. Międzywojnie było też czasem większych niż przed I wojną światową migracji. Wiele osób opuszczało swoje ojczyzny w celu poprawy warunków materialnych, wyjeżdżano głównie do Stanów Zjednoczonych (np. w latach 1920–1924 przybyło tam ok. 1,8 mln osób). Ludzie byli także zmuszeni do zmiany swoich miejsc zamieszkania z przyczyn politycznych, np. kraj opuściło wielu Rosjan po przejęciu władzy przez bolszewików czy Polaków po podpisaniu pokoju ryskiego w 1921 r.

Coraz więcej osób decydowało się na przeprowadzkę do miast. Wzrost populacji oraz postęp technologiczny zaowocowały rozrostem terytorialnym ośrodków miejskich. Na początku XX w. najbardziej zurbanizowanym krajem była Wielka Brytania, a Londyn z 7 mln mieszkańców był największą metropolią na świecie. Szybko i prężnie rozwijały się też miasta amerykańskie. Nowy Jork, Chicago czy Filadelfia stały się olbrzymimi **aglomeracjami** z ponadmilionową populacją. Coraz bardziej powszechny stawał się dostęp do szkolnictwa. Dzieci w wieku od 7 do 14 lat zostały objęte obowiązkiem edukacji (Francja i Wielka Brytania prawo to wprowadziły jeszcze w XIX w.).

Kobiety mają głos

Jedną z najważniejszych zmian mających miejsce w okresie międzywojennym była zmiana statusu kobiety. Proces **emancypacji** rozpoczął się jeszcze pod koniec XIX w., ale I wojna światowa doprowadziła do jego przyspieszenia. Ponieważ wielu mężczyzn powołano na front, kobiety zostały zmuszone do przejęcia ich obowiązków w zakładach pracy, fabrykach i w rodzinach. W trakcie wojny światowej lub tuż po jej zakończeniu w wielu krajach kobiety otrzymały prawa wyborcze.

NADANIE PRAW WYBORCZYCH KOBIETOM

Nadanie praw (lub częściowych praw) wyborczych kobietom na świecie do 1939 roku. W jakich krajach europejskich nie nadano praw wyborczych do wybuchu II wojny światowej? Wskaż, w jakiej części świata kobietom nie nadano praw wyborczych do 1939 r.

Źródło: Contentplus.sp. z o.o. na podstawie Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Logo Międzynarodowego Związku Kobiet. Organizacja ta miała charakter pozarządowy i powstała na rzecz promowania i przestrzegania praw kobiet. Została założona w 1904 r. przez czołowe feministki tych czasów, działające w ramach ruchu sufrażystek, m.in. Marie Stritt i Millicent Fawcett. Organizacja istnieje do dzisiaj i skupia obecnie 50 podmiotów prawnych z różnych państw. Logo nawiązuje do wizerunku greckiej bogini sprawiedliwości Temidy. Co symbolizuje waga w ręce kobiety przedstawionej

Kobiety otrzymały także szersze możliwości podjęcia kształcenia na wyższych szczeblach oraz udział w życiu politycznym. Nie brakowało wśród nich takich, które zasłynęły w świecie nauki i techniki (np. w latach 1920-1935 na Uniwersytecie Jagiellońskim 15 kobiet otrzymało stopień docenta). Jedną z konsekwencji zmiany statusu kobiet był kryzys tradycyjnego modelu rodziny i małżeństwa. Następowało powolne odejście od rodziny patriarchalnej, w której najważniejszą rolę odgrywał mąż, zarabiający na utrzymanie rodziny, a żona zajmowała się opieką nad dziećmi i pracami domowymi. W wielu przypadkach kobietom nie wystarczała już taka rola.

Nie należy jednak przeceniać zmian, które nastąpiły w międzywojniu. Po zakończeniu I wojny światowej w wielu krajach odżyły tendencje konserwatywne – zaczęto

w logo organizacji w kontekście walki o emancypację kobiet?

Źródło: womenalliance.org/Wikimedia Commons.

domagać się powrotu kobiet do bardziej tradycyjnych ról. Te z nich, które decydowały się na podjęcie pracy zawodowej, nie mogły liczyć na to, że będą

zarabiać tyle samo co mężczyźni, rzadko też pełniły funkcje kierownicze. Udział kobiet w życiu politycznym także był ograniczony, niewiele z nich było wybieranych do parlamentów i zajmowało ważne urzędy. Widoczny spadek liczby urodzeń w latach 30. spowodował, że sporo krajów europejskich zaczęło promować tradycyjny model rodziny.

Marsz sufrażystek w Waszyngtonie w 1913 r. Ruch sufrażystek rozwinął się pod koniec XIX w. i na początku XX w. Walczył o nadanie praw wyborczych kobietom, szczególnie aktywny był w Wielkiej Brytanii.

Opisz postać przedstawioną na pierwszym planie. Zwróć uwagę na jej strój, sposób przemieszczania się i atrybuty. Jak myślisz, co symbolizują?

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Coco Chanel w 1928 r.; francuska projektantka, która stała się ikoną mody, wylansowała m.in. krótką czarną sukienkę, tzw. małą czarną.

Na podstawie ilustracji określ, jaką modę popularyzowała Coco Chanel.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Masowe rozrywki

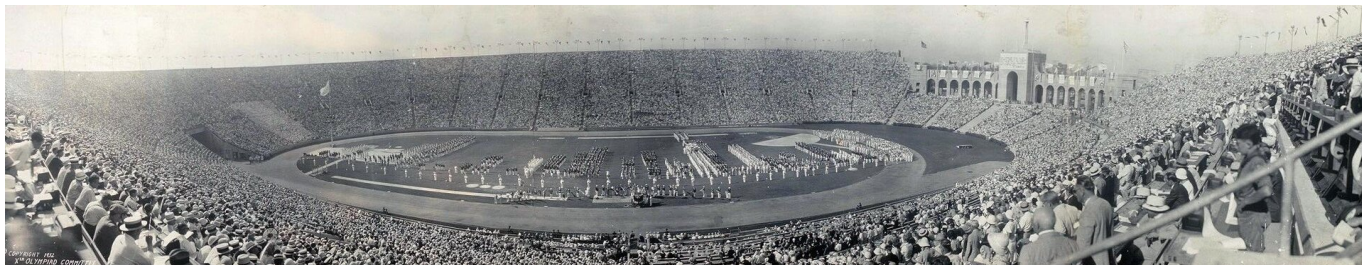
Dwudziestolecie międzywojenne przyniosło szereg nowości w zakresie techniki, które ułatwiały codzienne życie. W Stanach Zjednoczonych prężnie rozwijał się rynek sprzętów gospodarstwa domowego. Pojawiły się pralki, lodówki, odkurzacze. Wynalazki te szybko zadomowiły się w Europie i zrewolucjonizowały życie codzienne. Kobiety zyskały więcej wolnego czasu, który mogły przeznaczyć np. na pracę zawodową. Popularyzacji sprzętów gospodarstwa domowego sprzyjała powszechna w państwach rozwiniętych gospodarczo elektryfikacja miast i wsi. W wielu domach pojawiły się odbiorniki radiowe i gramofony. Zwłaszcza radio zaczęło odgrywać w życiu codziennym coraz ważniejszą rolę, stając się – obok czasopism i gazet – głównym kanałem przekazu informacji, rozrywki, a w państwach totalitarnych również propagandy. Przed wybuchem II wojny światowej w powszechnym użytku było na świecie kilkadziesiąt milionów radioodbiorników. Pojawienie się nowych i upowszechnienie istniejących środków masowego przekazu sprzyjało większemu dostępowi do kultury. To zaś prowadziło do ukształtowania się tzw. [kultury masowej](#). W międzywojniu kultura nie miała już charakteru elitarnego. Była dostępna i zrozumiała dla ogółu.

Pierwszy telewizor (na górze) i radio; fotografia z 1933 r. W dwudziestoleciu międzywojennym podjęto badania nad transmisją nie tylko dźwięku, ale też obrazu. Największe sukcesy na tym polu odnotowali Brytyjczycy, którzy w 1927 r. przeprowadzili pierwszą transmisję telewizyjną z Londynu do Nowego Jorku. W tym też czasie do sprzedaży detalicznej trafiły pierwsze telewizory. W Polsce nastąpiło to 10 lat później. Początkowo telewizory były dużych rozmiarów, z niewielką lampą kineskopową, oglądało się je z bliskiej odległości. Jakie znaczenie – pozytywne i negatywne – miało pojawienie się telewizji?

Źródło: Bundesarchiv, Bild 183-R26738/Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Okres międzywojenny przyniósł jeszcze jedną rozrywkę o charakterze masowym – sport. Najwyższymi rangą zawodami o charakterze sportowym były igrzyska. Nawiązywały one do antycznych igrzysk olimpijskich. Twórcą idei nowożytnych igrzysk był Pierre de Coubertin. Pierwszą nowożytną olimpiadę zorganizowano w Atenach w 1896 r., zimową – ponad ćwierć wieku później w 1924 r. w Chamonix we Francji. Oprócz tych dyscyplin na igrzyskach uprawiano również: gimnastykę, hokej na trawie, jeździectwo, kolarstwo, lekkoatletykę, pięciobój nowoczesny, pływanie, podnoszenie ciężarów, skoki do wody, strzelectwo, szermierkę, wioślarstwo, żeglarstwo. W czołówce państw zdobywających najwięcej medali znalazły się Stany Zjednoczone. Sport w dwudziestoleciu międzywojennym nie tylko służył kształtowaniu tężyzny fizycznej (w nazistowskich Niemczech to właśnie osoby sprawne pod względem fizycznym uznawane były za prawdziwych Aryjczyków), ale też stał się okazją wyrażania własnych emocji. Nowością było to, że coraz więcej kobiet uprawiało sport. Popularność zdobywały także nowe dyscypliny, takie jak boks, zapasy, piłka nożna czy hokej, które zyskiwały coraz liczniejsze grono kibiców.

Ceremonia otwarcia Igrzysk Olimpijskich w Los Angeles w 1932 r.

Jakie znaczenie dla państwa mogło mieć przyznanie prawa do organizowania igrzysk olimpijskich?

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Bliżej i szybciej

Wielkie zmiany zaszły w dziedzinach transportu i komunikacji. Do tej pory głównym środkiem przemieszczania się był pociąg. Początek wieku przyniósł dynamiczny rozwój motoryzacji. Pierwsze samochody pojawiły się już pod koniec XIX w. i szybko stały alternatywnym dla koni środkiem transportu. Długo jednak były dobrem luksusowym, kupowanym przez najzamożniejszych. Zmieniło się to wraz z wprowadzeniem taśmowej produkcji samochodów, dzięki czemu auta stały się tańsze i bardziej dostępne dla przeciętnego obywatela. Szybko wzrastała ich popularność. Na przykład w Stanach Zjednoczonych w 1920 r. notowano 8 mln samochodów, a tuż przed wybuchem II wojny światowej już niemal pięć razy więcej.

Linia montażowa Forda.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Ford model T, pierwszy samochód produkowany taśmowo. Henry Ford zrewolucjonizował przemysł motoryzacyjny: wprowadził ruchomą taśmę motoryzacyjną oraz trzymianowy dzień pracy. Dzięki temu mógł zwiększyć produkcję i obniżyć jej koszty, co spowodowało, że auto stało się dostępne dla przeciętnego robotnika amerykańskiego. Najbardziej popularnym modelem był Ford T, do zakończenia produkcji w 1927 r. wyprodukowano ponad 15 mln egzemplarzy.

Na podstawie zdjęcia opisz, na czym polegała taśmowa produkcja samochodów.

Źródło: Rmhermen, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Drugą zmianą, która zrewolucjonizowała sposób przemieszczania się, stało się upowszechnienie samolotów. Wykorzystywano je do pokonywania dużych odległości – do przewożenia przesyłek pocztowych i ciężkich ładunków. Z czasem samoloty zaczęły odgrywać ważną rolę w transporcie pasażerskim. Powstawały linie lotnicze, które obsługiwały przewóz ludności na różnych trasach.

John Alcock w swoim samolocie przed wyruszeniem w transoceaniczny lot, 14 czerwca 1919 r. Wraz z Arthurem Whittenem Brownem jako pierwsi przelecieli bez międzylądowania z Nowej Fundlandii do Irlandii. Zajęło im to 16 godzin. Przetarli oni drogę dla innych, którzy dokonywali coraz śmielszych osiągnięć w dziedzinie przelotów samolotowych. Pierwszą kobietą, która samotnie przeleciała nad Atlantykiem, była Amerykanka Amelia Earhart. Dokonała tego w 1932 r.

Opisz, jak wyglądały pierwsze samoloty. Czym różniły się od dzisiejszych maszyn?

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

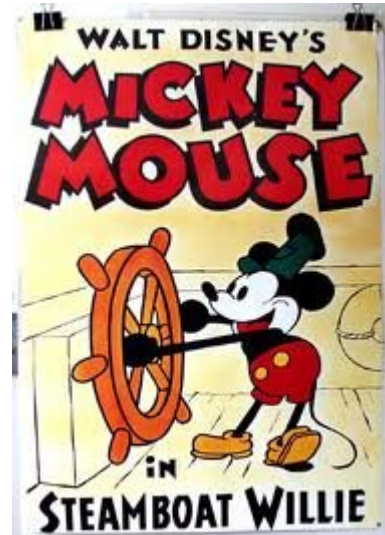
Howard Hughes, amerykański miliarder, pilot, konstruktor lotniczy i producent filmowy. Jego wielką pasją były samoloty. W 1938 r. wykonał etapowy lot dookoła świata w czasie 91 godzin. Jego życie stało się kanwą fabuły filmu w reżyserii Martina Scorsese *Aviator*, z Leonardelem di Caprio w roli głównej.

Opisz ubiór przedstawiciela klasy wyższej na przykładzie fotografii amerykańskiego miliardera.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Fabryka snów

Hollywood, dzielnicę Los Angeles, która stała się najważniejszym ośrodkiem rozwoju amerykańskiej kinematografii, nazwano „fabryką snów”, a kino stało się głównym źródłem rozrywki w dwudziestoleciu międzywojennym. Pierwsze filmy zaczęły powstawać na początku XX w. Przed wybuchem I wojny światowej na świecie istniało już tysiące sal kinowych. W latach 20. XX w. dominującą pozycję w świecie filmu zajęły Stany Zjednoczone. Początkowo filmy fabularne kręcono przeważnie w wersji niemej i czarno-białej. Fabuła nie była zbyt rozbudowana, akcja toczyła się dość powoli, a cały sukces filmu opierał się na sugestywnej grze aktorskiej. Wśród wielkich gwiazd ówczesnego kina niemego należy wymienić Rudolfa Valentino, Gretę Garbo, Charliego Chaplina czy pochodząca z Polski Polę Negri. W 1922 r. nakręcono w Niemczech pierwszy film dźwiękowy. Niemiecka kinematografia stała się jedną z najbardziej liczących się przed II wojną światową, a wypracowana przez nią machina propagandowa odgrywała ważną rolę w umocnieniu się nazistów u władzy.

Plakat zapowiadający premierę filmu animowanego o przygodach Myszki Miki pt. *Parowiec Willie* w reżyserii Walta Disneya. Był to pierwszy film animowany zrealizowany w wersji dźwiękowej. Co zadecydowało o sukcesie filmów animowanych Walta Disneya?

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/D13BPQgFr>

Fragment amerykańskiego filmu *Pożyczka wolności* w reżyserii Charliego Chaplina z 1918 r. Chaplin był jedną z gwiazd filmu niemego. Stworzył charakterystyczną postać dżentelmena w przyciasnym żakiecie, w za dużych spodniach, rozchodzonych butach, z bambusową laseczką i wąsikami

Czy łatwo jest ci zrozumieć przekaz filmu niemego? Co jest najważniejsze w przypadku filmów niemych?

Źródło: Internet Archive, domena publiczna.

Film nawiązujący do treści materiału

Słownik

aglomeracja

(z łac. *agglomeratio* – nagromadzenie) osiedla i mniejsze miasta skupione wokół jednego dużego ośrodka miejskiego

emancypacja

(z łac. *emancipatio* – dosł. wypuszczenie z rąk) wyzwolenie, nadanie pełni praw, od XIX w. pojęcie odnoszące się do kwestii kobiet i podejmowanych przez nie prób uzyskania praw wyborczych

feminizm

(z łac. *femina* – kobieta) ogół ruchów politycznych, społecznych i ideologii działających na rzecz równouprawnienia kobiet w dziedzinie politycznej, społecznej, kulturowej i ekonomicznej

kultura masowa

typ kultury dostępny dla każdego dzięki upowszechnieniu się edukacji i środków masowego przekazu (radia, telewizji, prasy)

kultura elitarna

typ kultury charakteryzujący się tym, że w założeniu skierowany jest do wąskiej grupy osób, często najzamożniejszych i najlepiej wykształconych

sekularyzacja

(łac. *saecularis* – świecki) przejście duchownych do stanu świeckiego oraz majątków i uprawnień władzy kościelnej pod władzę świecką

sufrażystki

(z łac. *suffragium* – głos wyborczy) aktywistki ruchu kobiecego walczącego o prawa wyborcze dla kobiet w drugiej połowie XIX i na początku XX w. w różnych krajach europejskich i w Stanach Zjednoczonych

urbanizacja

(z łac. *urbanus* – miejski, od *urbs* – miasto) proces koncentracji ludności w pewnych miejscach, głównie w ośrodkach o charakterze miejskim

Słowa kluczowe

kultura masowa, emancypacja kobiet, środki masowego przekazu, kinematografia, radio, dwudziestolecie międzywojenne, przemiany społeczne, świat po I wojnie światowej, Europa po II wojnie światowej

Bibliografia

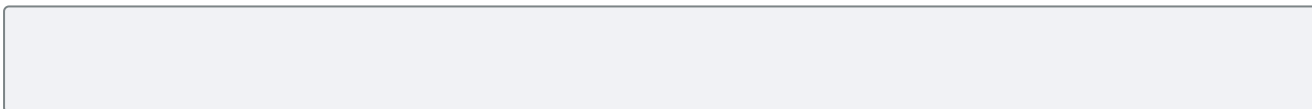
E. Czapiewski, J. Tyszkiewicz, *Historia powszechna. Wiek XX*, PWN, Warszawa 2010.

<https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/kobieta-nowoczesna-czyli-moda-w-ii-rp/>

H. Brogan, *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, tłum. E. Macauley, Ossolineum, Wrocław 2011.

Polecenie 1

Wysłuchaj nagrania i na jego podstawie wyjaśnij, z czego wynikały i czym były spowodowane zmiany w sposobie ubierania się kobiet w dwudziestolecie międzywojennym.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/PTAezYzHV>

„Wybuch pierwszej wojny światowej zapoczątkował powolną, lecz gruntowną transformację ubioru, związaną początkowo z jej następstwami w świadomości społecznej, a później ze zmianami w warunkach życia, a także w gospodarce”.

Bardzo zmienił się kobiecy ubiór, co szło w parze ze zmianą statusu i roli kobiety w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Jak pisze francuski znawca tematyki François Boucher:

„To, co początkowo było tylko sposobem przystosowania się do warunków wojennych, stopniowo przekształciło się w nowy styl życia. W latach 1920–25 ubiór wyzwolił się z odniesień do mody belle époque. Dla kobiety cieszącej się większą swobodą, często pracującej zawodowo, uprawiającej sport i lubiącej taniec, ubranie musiało być przede wszystkim praktyczne. W strojach ignorowano talię i biust, skróceniu uległa spódnica, zrezygnowano z gorsetu na rzecz biustonosza i pasa do pończoch, wprowadzono nocną piżamę, wylansowano krótkie fryzury [...]. W 1925 roku spódnica stała się krótsza niż kiedykolwiek wcześniej, talia zaś obniżona i niezbyt silnie zaakcentowana. Charakterystycznymi elementami ubioru kobiecego były prosta suknia tunika z dekoltem i bez rękawów, sięgająca nieco poniżej kolan, głęboki kapelusz klosz nasunięty aż na oczy, mocno wycięte pantofle, modna stała się też gładka, krótka fryzura. Chanel, później [inni projektanci*] tworzyli modele najbardziej typowe dla stroju chłopczycy z nieodłączną białą jedwabną bluzką i męskim krawatem [...]. Z ubioru męskiego kobieta przejęła też prosty płaszcz [...]. Przestała być modna koronka, zmniejszyły się przybrania kapeluszy, znikły kwiaty i pióra. Suknie wieczorowe, krótkie i bez zapięcia, zakładane przez głowę, obszyte koralikami [...] miały dekolt z tyłu [...].

Charakterystycznym zjawiskiem było pojawienie się strojów przeznaczonych specjalnie do podróżowania i uprawiania sportu – gry w tenisa i golfa, jazdy samochodem, na nartach, pływania, opalania się na plaży".

Ale na tym nie koniec zmian.

„[Kobiety] zaczęły odkrywać ciało, co przestało budzić zgorszenie wśród konserwatywnego mieszczaństwa, a wakacyjne plażowanie miało zupełnie inny wymiar – stało się doskonałą okazją do sportu wyczynowego. Kostiumy kąpielowe w dwudziestoleciu międzywojennym przyjęły formę krótkiego, obcisłego kombinezonu, obowiązkowo z ciemnego materiału. Popularne były niewielkie wycięcia po bokach pleców, paski akcentujące talię i przylegające do głowy czepki kąpielowe, chroniące włosy przed solą morską i słońcem.

Dużym powodzeniem cieszyły się luźne batikowe tuniki, peleryny oraz stroje kąpielowe w geometryczne wzory, które podkreślały ich konstrukcję. W latach 30. nastąpił powrót do kobiecości – po dekadzie dominacji androgynicznej sylwetki zaczęto szukać wzorców w zapomnianej belle époque. Nieśmiało pojawił się wówczas kostium dwuczęściowy – odkrywający brzuch i wcięcie w talii. Stopniowo zyskiwał coraz więcej zwolenniczek – majtki z wysokim stanem i zabudowany stanik zazwyczaj miały asymetryczną formę, często też były wykonywane z różnokolorowych tkanin. Do rewolucji bikini pozostało tylko kilkanaście lat".

Stolicą ówczesnej mody był Paryż, to tutaj działali najbardziej znani projektanci, na czele z Coco Chanel, która wylansowała tzw. małą czarną. Pisarka Magdalena Samozwaniec tak wspominała pojawienie się odważnego stylu w swojej książce *Maria i Magdalena*:

„Ewa Kossakowa, żona Jerzego, pojechała do Wiednia i wróciła stamtąd zupełnie zmieniona. Ta sama czy nie ta sama? Miała na sobie bardzo szeroką spódnicę z granatowej wełny, szalenie krótką, bo było spod niej widać cały bucik, i wycięty półdługi żakiet, który uwydatniał jej zgrabną figurkę. Na głowie duży czerwony, płaski kapelusz, nałożony trochę na bok. Mamidło przeraziło się. – Jakżesz ty, moja Ewo, wyjdiesz na ulicę w tak krótkiej sukni? Przecież ludzie będą cię wytykać palcami! – Przecież cały Wiedeń chodzi teraz w takich szerokich i krótkich sukniach – odparła na to synowa. [...] Bardzo szybko wszystkie jej przyjaciółki kazały sobie zrobić takie same".

Nie wszystkim podobał się ten nowy styl:

„Dosyć mamy tych obnażonych kończyn i dawno zblazowaliśmy się ich częstym widokiem. Żadnemu pokoleniu męskiemu od czasów jaskiniowca, nie było dane

oglądać w swym życiu tyłu nóg kobiecych, ile myśmy musieli się naoglądać przez ostatnie kilka lat. Nogi stały się zbyt popularne, zbyt banalne i dostępne dla oczu. Nogi utraciły swój czar, kobieta ważny atut w grze miłości, a mężczyzna wiele rozkosznych złudzeń. Stosunek mężczyzny do nóg kobiecych stał się po prostu koleżeński" - narzekał jeden z felietonistów dwudziestolecia międzywojennego.

W parze ze zmianami w sposobie ubierania się szły także zmiany w stylu życia. Kobiety stały się bardziej niezależne. Same chodziły do kawiarni, piły alkohol i paliły papierosy...

* przypis autorki, K. Stojek-Sawickiej

Źródło: F. Boucher, *Historia mody. Dzieje ubiorów od czasów prehistorycznych do końca XX wieku*, Arkady, Warszawa 2000, s. 398–399;

Artykuł *Dżentelmeni i gorszycielki, moda w przedwojennej Polsce*, culture.pl.

Polecenie 2

Wy tłumacz, jakie znaczenie miał ubiór dawniej, a jaki ma dzisiaj. Odwołaj się do przykładów.

Polecenie 3

Opisz w sposób schematyczny, jak wyglądała kobieta w latach 20. XX w. Co w twoim przekonaniu było największą przemianą w jej ubiorze?

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Przeanalizuj poniższe stwierdzenia i wskaż, które są prawdziwe, a które fałszywe.

Stwierdzenie	Prawda	Fałsz
Do wybuchu II wojny światowej we wszystkich krajach europejskich i w wielu pozaeuropejskich kobiety uzyskały prawo wybierania swoich przedstawicieli do parlamentów i bycia wybieranymi do struktur władzy.	☐	☐
Najpopularniejszym środkiem transportu w okresie dwudziestolecia międzywojennego była nadal kolej.	☐	☐
W okresie dwudziestolecia międzywojennego głównym i powszechnie dostępnym kanałem przekazu informacji i rozrywki stało się radio.	☐	☐
W latach 20. w zakresie rozwoju nowego typu kultury masowej i technologii przodowały przede wszystkim Stany Zjednoczone. Większość wynalazków najpierw tam znalazła szerokie zastosowanie, a dopiero później upowszechniały się one w Europie.	☐	☐

Ćwiczenie 2

Spośród podanych ilustracji wskaż tę, która prezentuje modę dwudziestolecia międzywojennego.

Źródło: domena publiczna, Wikimedia Commons; Narodowe Archiwum Cyfrowe; lic. edukacyjna, Viva.pl.

Zapoznaj się z podanymi definicjami różnych typów kultur i wybierz tę, która charakteryzuje typ kultury istniejący w dwudziestoleciu międzywojennym. Uzasadnij swój wybór.

- ☐ *Najważniejsza część kultury symbolicznej danego społeczeństwa. Korzysta z zasobów kultury narodowej i stanowi podstawę przekazu tradycji oraz dorobku społeczeństwa. Tworzą ją należące do inteligencji elity twórcze, składające się z osób, które nabywają kompetencje zarówno tworzenia, jak i odbioru sztuk drogą kształcenia się. [...] Przekazują ją szkoły, teatry, galerie sztuki, biblioteki, sale koncertowe. Składają się na nią treści formułowane w różnych kodach i przekazywane za pomocą różnych mediów – wymaga szerokich kompetencji kulturowych odbiorcy.*

- ☐ *Typ kultury przeciwstawny kulturze dominującej w danym społeczeństwie czy społeczności. Powstaje zawsze w opozycji do kultury oficjalnej, popularnej, skomercjalizowanej, propagowanej przez oficjalne media [...]. [N]ie walczy [ona] z tradycyjną kulturą, a jej znaczeniem jest przede wszystkim odmienne spojrzenie na sztukę, muzykę, medycynę, a nawet sposób odżywiania, ale również inne dziedziny życia; [...] jej przedstawiciele wybierają raczej wyizolowanie się od społeczności, stworzenie własnych wzorców i norm.*

- ☐ *Charakterystyczny typ kultury powszechnie dostępny i praktykowany (faworyzowany, lubiany) przez „masy”, „lud”, czyli liczne i szerokie rzesze ludzi, przy tym zasadniczo jest to pojęcie zawężone do obszaru kultury symbolicznej, szczególnie tej związanej z działalnością intelektualną, artystyczną [...], zabawowo-rozrywkową [...].*

- ☐ *Zjawisko kulturowe mające miejsce w społecznościach osadniczych, najczęściej o zajęciu rolniczym, wykorzystujących prymitywne narzędzia pracy, odizolowanych od wpływów kultury wysokorozwiniętej, wykazujących się małą ruchliwością przestrzenną i z reguły patriarchalnym systemem rodziny. [...] charakteryzują się anonimowością wytworów i ponadprzeciętnym wpływem na potęgę autorytetów (zazwyczaj są to przodkowie). Dużą rolę w [jej] rozwoju [...] odgrywa [...] religia, za pomocą [której] członkowie społeczności wyjaśniają niezrozumiałe dla nich zjawiska.*

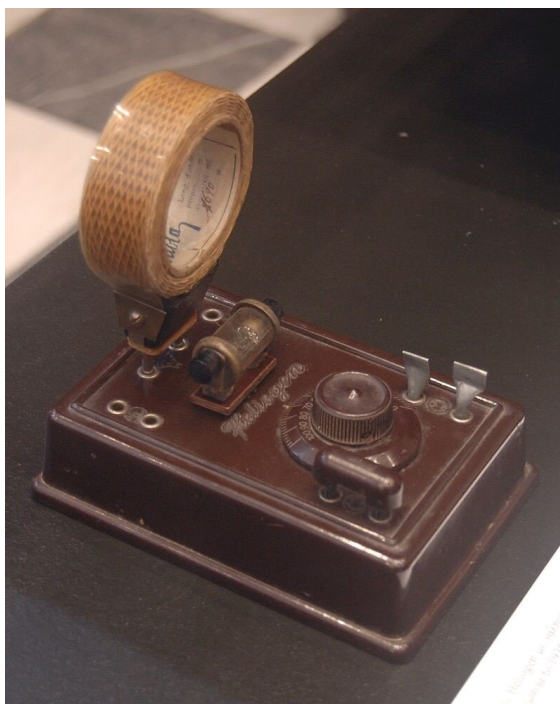
Źródło: cytaty pochodzą z wikipedia.org.

Uzasadnienie

Przeanalizuj ilustracje oraz tekst zamieszczony poniżej. Rozstrzygnij, czy oba źródła odnoszą się do tego samego wynalazku.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Źródło: Badseed, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Źródło: Dubaj, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

“ W kilku krajach europejskich prowadzone są obecnie intensywne badania nad [...]. Badania te są niezwykle kosztowne, nic więc dziwnego, że pozwolić sobie na nie mogą tylko kraje, posiadające wielomilionowe rzesze słuchaczy radiowych. [...] Polskie Radio, które jest w posiadaniu koncesji Ministerstwa Poczt i Telegrafów na budowanie i użytkowanie urządzeń radiowych, nie może sobie pozwolić na luksus pionierskiej pracy w dziedzinie [...] i musi czekać na udoskonalenie tego wynalazku. Pewne jednak wstępne prace w dziedzinie [...] są w Polsce przewidziane. W roku bieżącym Polskie Radio przewidziało już w budżecie pewne sumy [...].

Źródło: „Gazeta Polska”, R. 8, nr 132 z 12 maja 1936 r., s. 9.

Tvoja odpowiedź

Zapoznaj się z fragmentami biografii dwóch gwiazd kina niemego: Apolonii Chałupiec (pseudonim artystyczny: Pola Negri) oraz Charliego Chaplina. Następnie wyjaśnij, dlaczego Hollywood w okresie dwudziestolecia międzywojennego nazywano „fabryką snów”.

((Apolonia Chałupiec

Apolonia Chałupiec urodziła się w Lipnie na ziemi dobrzyńskiej, w rodzinie drobnomieszczańskiej. Jej ojciec, z pochodzenia Słowak, Jerzy Chalupec (1871–1920), był drobnym rzemieślnikiem a matka – Polka, Eleonora z Kiełczewskich (1861–1954) – prowadziła dom. Gdy Pola była małym dzieckiem, ojca aresztowały rosyjskie władze i zesłały na Sybir. Odtąd wychowywała ją tylko matka, z którą przeprowadziła się w 1902 do Warszawy. W Warszawie matka prowadziła sklep, pracowała też jako pomoc domowa. Na wakacje przyjeżdżały jednak stale do dziadków od strony matki, do Brdowa. Matka, zauważywszy uzdolnienia aktorskie córki, wspierała jej ambicje i rozwój w tym kierunku, posyłając ją na lekcje tańca i gry aktorskiej.

[...]

Przed I wojną światową zachorowała na gruźlicę. Leczyła się w Zakopanem. [...] Debiutowała w filmie *Niewolnica zmysłów* w 1914 roku. Wystąpiła także w innych polskich filmach: *Żona*, *Studenci*, *Bestia* (inny tytuł: *Kochanka apasza*), w cyklu *Tajemnice Warszawy* (*Arabella*, *Pokój nr 13*, *Jego ostatni czyn*). [...]

W 1917 wyjechała do Berlina, gdzie występowała u Maxa Reinhardta. Kontakt z reżyserem Ernstem Lubitschem okazał się przełomowy dla kariery Poli Negri [...]. W 1923 przybyła do Hollywood i wystąpiła w filmach: *Hiszpańska tancerka*, *Cesarzowa* (wysoko oceniana przez krytykę za rolę carycy Katarzyny), *Hotel Imperial*, *Miłość aktorki* i wielu innych. Była rywalką innej ciemnowłosej divy Glorii Swanson.

W Stanach Zjednoczonych została gwiazdą kina niemego i symbolem seksu [...].

Cytat za: artykuł *Pola Negri*, dostępny online: pl.wikipedia.org.

((Charlie Chaplin

[Chaplin] urodził się w Walworth w Londynie, w Anglii. Jego ojcem był Charles Chaplin, a matką Hannah Harriette Hill [...].

Rodzice rozwiedli się niedługo po narodzinach Charliego, który odtąd pozostawał pod opieką matki. Żyli w bardzo trudnych warunkach, przeprowadzając się do coraz mniejszych pokoi. W 1896 roku matce Charliego Chaplina nie udało się znaleźć pracy i oboje trafili do przytułku. Następnie Charlie i jego starszy brat Sydney z powodu trudnej sytuacji materialnej zmuszeni zostali do podjęcia pracy w warsztacie samochodowym w Lambeth. Po paru tygodniach obaj przeniesieni zostali do *Hanwell School for Orphans and Destitute Children* (Szkoła Hanwell dla Sierot i Biednych Dzieci). Charlie i jego brat Sydney mieszkali przez pewien okres z żoną ojca i ich synkiem, jednak byli tam źle traktowani (często macocha nie wpuszczała ich na noc do domu) i wrócili do przytułku. Kiedy Sydney opuścił przytułek, podjął pracę trębacza na statku wycieczkowym. Po powrocie zajął się Charliem, który od dłuższego czasu radził sobie sam. Ojciec zmarł z powodu alkoholizmu, kiedy Charlie miał 12 lat, a matka przeszła załamanie nerwowe i wkrótce została umieszczona w szpitalu psychiatrycznym. Zmarła w 1928 roku.

Charlie pierwszy raz wystąpił na scenie, mając lat 5, w musicalu w 1894 roku. Tego wieczoru występowała jego matka, a on czekał na nią za kurtyną. Kiedy schorowanej matce głos odmówił posłuszeństwa i została zmuszona do przerwania występu, dyrektor teatru wypchnął na scenę Charliego. Wtedy chłopiec zaczął naśladować matkę, która nauczyła go śpiewać i grać na scenie. Jako dziecko Chaplin często

tygodniami pozostawał w łóżku z powodu poważnej choroby, a nocą jego matka siadywała przy nim i odgrywała sceny tego, co działo się za oknem.

Cytat za: artykuł *Charlie Chaplin*, dostępny online: pl.wikipedia.org.

Tvoja odpowiedź

Ćwiczenie 6

Przeanalizuj poniższe zdjęcie z okresu międzywojennego, przedstawia ono rzeźbę znajdującą się przed Komitetem Olimpijskim w Berlinie w 1936 r. Sformułuj na jej podstawie dwa wnioski dotyczące roli sportu.

Rzeźba przed Komitetem Olimpijskim w Berlinie, 1936 r.

Źródło: Josef Jindřich Šechtl, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 2.5.

Tvoja odpowiedź

Ćwiczenie 7

Jednym z najważniejszych osiągnięć okresu międzywojennego była emancypacja kobiet. Dążenia do nadania kobietom pełni praw rozpoczęły się już w drugiej połowie XIX w. za sprawą ruchu sufrażystek. Poniższa ilustracja przedstawia kobietę przemawiającą z trybuny parlamentu. Określ, czy rycina ta jest wyrazem poparcia dla dążeń kobiet do otrzymania praw politycznych i większego udziału w życiu politycznym, czy wyrazem sprzeciwu.

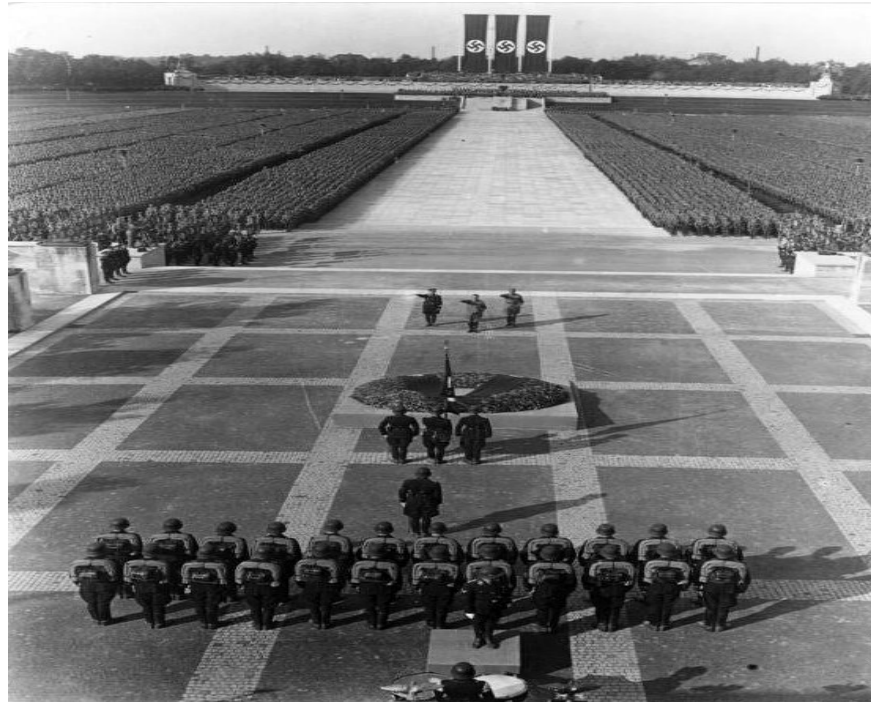

Ilustracja przedstawia przemawiającą z trybuny parlamentarzystkę w Melbourne, 1887 r.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Tvoja odpowiedź

Przyjrzyj się kadrowi z filmu w reżyserii Leni Riefenstahl oraz plakatowi promującemu film w reżyserii Siergieja Eisensteina. Jaka rola filmu została podkreślona w podanych przykładach? Uzasadnij odpowiedź, podając po dwa argumenty.

Kadr z filmu *Triumf woli* w reżyserii Leni Riefenstahl z 1934 r.

Źródło: Bundesarchiv, Bild 102-04062A, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Plakat reklamujący film w reżyserii Siergieja Eisensteina, *Październik: 10 dni, które wstrząsnęły światem*.

Źródło: V. Stenberg, G. Stenberg, Y. Ruklevsky, Wikimedia Commons.

Ćwiczenie 9

Zapoznaj się z fragmentem tekstu autorstwa José Ortegi y Gasset pt. *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*. W odpowiedzi na wymienione przez autora zagrożenia, jakie niesie ze sobą kultura masowa, napisz trzy, cztery zdania polemiki.

((José Ortega y Gasset

Bunt mas i inne pisma socjologiczne

Dla chwili obecnej charakterystyczne jest to, że umysły przeciętne i banalne, wiedząc o swojej przeciętności i banalności, mają czelność domagać się prawa do bycia przeciętnym i banalnym i do narzucania tych cech wszystkim innym. W Ameryce Północnej powiada się: być innym to być nieprzyzwoitym. Masa miażdży na swej drodze wszystko, co jest inne, indywidualne, szczególne i wybrane. Kto nie jest taki sam jak wszyscy, kto nie myśli tak samo jak wszyscy, naraża się na ryzyko eliminacji. Oczywiście „wszyscy” to wcale nie wszyscy. Normalnie rzecz biorąc, „wszyscy” to całość, na którą składają się masy i wyróżniające się pewnymi szczególnymi cechami mniejszości. Człowiek jest intelektualnie masowy, gdy postawiony wobec jakiegoś problemu, zadowala się tymi myślami, które na ten temat przyjdą mu akurat do głowy. Człowiekiem wybitnym jest natomiast ten, co nie zadowala się tym, co mu od razu, bez uprzedniego wysiłku, przyjdzie go głowy, lecz za godne siebie uznaje jedynie to, co go jeszcze przewyższa, a czego poznanie i zrozumienie wymaga zdwojonego wysiłku.

Źródło: José Ortega y Gasset, *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, tłum. P. Niklewicz, Warszawa 1982, s. 4.

Tvoja odpowiedź

Dla nauczyciela

Autor: Joanna Kalinowska

Przedmiot: Historia

Temat: Przemiany cywilizacyjne na świecie w okresie międzywojennym

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum

Podstawa programowa:

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

XXXIX. Europa i świat po I wojnie światowej. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto:

5) charakteryzuje przemiany cywilizacyjne na świecie w okresie międzywojennym.

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie.

Cele operacyjne:

Uczeń:

- charakteryzujesz zmiany w modzie damskiej w dwudziestoleciu międzywojennym i określa, czego były one wynikiem;
- wskazuje pozytywne i negatywne konsekwencje ukształtowania się kultury masowej;
- wyjaśnia, dlaczego Hollywood nazywano w okresie międzywojennym „fabryką snów”.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- rozmowa nauczająca z wykorzystaniem ćwiczeń interaktywnych;

- analiza materiału źródłowego (porównawcza);
- dyskusja;
- mapa myśli.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda;
- telefony z dostępem do internetu.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. **Przygotowanie do zajęć.** Nauczyciel loguje się na platformie i udostępnia uczniom e-materiał „Przemiany cywilizacyjne na świecie w okresie międzywojennym „. Prosi uczestników zajęć o zapoznanie się z treściami w sekcji „Przeczytaj” i wykonanie ćwiczenia nr 1 w sekcji „Sprawdź się”.
2. Chętni/wybrani uczniowie przygotowują prezentację na podstawie informacji zawartych w sekcji „Przeczytaj”.

Faza wstępna:

1. Nauczyciel wyświetla na tablicy zawartość sekcji „Wprowadzenie”, przedstawia temat oraz omawia cele zajęć.
2. Raport z przygotowań. Nauczyciel za pomocą dostępnego w panelu użytkownika raportu weryfikuje przygotowanie uczniów do lekcji, m.in. sprawdza, kto wykonał zadane ćwiczenie. Może wyświetlić odpowiedzi uczniów na tablicy interaktywnej. Prosi wybranego ucznia o uzasadnienie swojego rozwiązania.

Faza realizacyjna:

1. Nauczyciel przypomina o prezentacjach przygotowanych przez uczniów przed lekcją. Poleca wybranej osobie (lub ochotnikowi) zaprezentowanie swojej pracy przed resztą klasy. Po prezentacji uczniowie krótko dyskutują, dodają informacje, które ich zdaniem warto uwzględnić. Prowadzący może korygować odpowiedzi i uzupełniać informacje.

2. Praca z multimedium („Audiobook”). Nauczyciel prosi wybraną osobę o przeczytanie polecenia 1: „Wyjaśnij, z czego wynikały i czym były spowodowane zmiany w sposobie ubierania się kobiet w dwudziestolecie międzywojennym”. Uczniowie pracują w parach i po wysłuchaniu nagrania wykonują polecenie w oparciu o wskazówki zawarte w audiobooku. Wylosowana para przedstawia propozycję swojej odpowiedzi, nauczyciel się do niej odnosi.
3. Prowadzący, nawiązując do audiobooka oraz wiedzy uczniów, zadaje im pytanie o to, jakie znaczenie miał ubiór dawniej, a jaki ma dzisiaj (polecenie 3). Uczniowie mogą zgłaszać swoje propozycje, wybrana osoba zapisuje je na tablicy (w kolumnach „Ubiór dawniej” oraz „Ubiór dziś”). Nauczyciel może prosić o podsumowanie, jak w okresie powojennym zmienił się sposób ubierania się kobiet i mężczyzn i czym było to spowodowane.
4. Utrwalanie wiedzy i umiejętności. Nauczyciel przechodzi do sekcji „Sprawdź się”. Dzieli klasę na czteroosobowe grupy. Uczniowie rozwiązują w tych zespołach zadania na czas: od ćwiczenia 2 do 6, od łatwiejszych do trudniejszych. Grupa, która poprawnie rozwiąże zadania jako pierwsza, wygrywa, a nauczyciel może nagrodzić uczniów ocenami za aktywność.

Faza podsumowująca:

1. Uczniowie, pracując wciąż w czteroosobowych grupach, podsumowują swoją wiedzę z wykorzystaniem mapy myśli. Każda grupa na środku kartki A4 wpisuje główne hasło „Przemiany cywilizacyjne po I wojnie św.” i rysuje gałęzie mapy. Powinny rozchodzić się promieniście i rozdzielać na kolejne gałęzie. Słowa, które zostaną umieszczone nad gałęziami, powinny być słowami kluczami, które wyrażają istotę myśli lub zagadnienia. Po wykonaniu pracy, w zależności od liczebności klasy i czasu, nauczyciel prosi o omówienie mapy myśli przedstawicieli wybranych lub wszystkich grup.
2. Nauczyciel omawia przebieg zajęć, wskazuje mocne i słabe strony pracy uczniów.

Praca domowa:

1. Wykonaj ćwiczenia interaktywne 7 i 8. Przygotuj uzasadnienia poprawnych odpowiedzi.
2. (Dla uczniów chętnych) Wykonaj ćwiczenie 9.

Materiały pomocnicze:

E. Czapiewski, J. Tyszkiewicz, *Historia powszechna. Wiek XX*, PWN, Warszawa 2010.

<https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/kobieta-nowoczesna-czyli-moda-w-ii-rp/>

H. Brogan, *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, tłum. E. Macauley, Ossolineum, Wrocław 2011.

Wskazówki metodyczne:

Audiobook może być wykorzystany jako materiał źródłowy przez uczniów przygotowujących prezentację. Wówczas osoby, które opracowują prezentacje na podstawie treści sekcji „Przeczytaj” oraz audiobooka, dzielą się poszczególnymi zagadnieniami (kultura masowa, znaczenie sportu, przemiany w transporcie i komunikacji, emancypacja kobiet).

Spis nieopisanych ilustracji i niepodpisanych tekstów źródłowych:

- Ćwiczenie 2 – ilustracja 1 (poprawna odpowiedź): Stefania Krupińska (3. z lewej), Jadwiga Krupińska, H. Sierakiewiczówna, H. Tyborowska w strojach pokazowych, 1938 r.; domena publiczna, Narodowe Archiwum Cyfrowe.
- Ćwiczenie 2 – ilustracja 2 (2 mężczyzn i 3 kobiety): Moda męska i damska (w tym suknia ślubna), 1845 r.; „Dziennik Mód Paryskich”, domena publiczna, Wikimedia Commons.
- Ćwiczenie 2 – ilustracja 3 (3 czarno-białe ilustracje): *Idzie nowe... Lata 60.*; lic. edukacyjna, Viva.pl.
- Ćwiczenie 2 – ilustracja 4 (kobieta w sukni): Maria Charlotta Koburg, cesarzowa Meksyku, w krynolinie, 1864 r.; domena publiczna, Wikimedia Commons.
- Ćwiczenie 2 – ilustracja 5 (obraz): Maria Medycejska jako królowa Francji, 1613 r., domena publiczna, Wikimedia Commons.
- Ćwiczenie 3: „Typ kultury przeciwstawny kulturze dominującej [...]” – artykuł *Kultura alternatywna*, wikipedia.org.
- Ćwiczenie 3: „Zjawisko kulturowe mające miejsce w społecznościach osadniczych [...]” – artykuł *Kultura tradycyjna*, wikipedia.org.
- Ćwiczenie 3: „Najważniejsza część kultury symbolicznej [...]” – artykuł *Kultura elitarna*, wikipedia.org.
- Ćwiczenie 3: „Charakterystyczny typ kultury [...]” – artykuł *Kultura popularna*, pl.wikiquote.org.
- Ćwiczenie 4 – ilustracja 1: Pomieszczenie ze sprzętem radiowym, 1927 r., domena publiczna, Wikimedia Commons.
- Ćwiczenie 4 – ilustracja 2: Odbiornik radiowy, ok. 1930 r.; CC BY-SA 3.0, Badseed, Wikimedia Commons.
- Ćwiczenie 4 – ilustracja 3: Radio lampowe „Volksempfänger”; CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons.